

MARZANNA JAGIEŁŁO, WOJCIECH BRZEZOWSKI,
BOGUSŁAW WOWRZECZKA*

GARDENS AND PARKS IN THE SETTLEMENTS
OF THE UNITY OF THE BRETHREN IN LUSATIA, HESSE
AND SILESIA IN THE XVIII CENTURY
(HERRNHUT, HERRNHAAG, NIESKY, NOWA SÓL,
GODNÓW, PIŁAWA GÓRNA)

OGRODY I PARKI W OSADACH BRACI CZESKICH
NA TERENIE ŁUŻYC, HESJI I ŚLĄSKA W XVIII WIEKU
(HERRNHUT, HERNHAAG, NIESKY, NOWA SÓL,
PIŁAWA GÓRNA)

Abstract

The article presents the hitherto unexplored history of the Unity of the Brethren settlements, founded between 1722 and 1744 in Lusatia, Hesse and Silesia, with regard to public greeneries.

Keywords: *Czech Brethren, public greeneries*

Streszczenie

Artykuł prezentuje niepodjęte dotychczas w badaniach jako osobne zagadnienie dzieje osad braci czeskich, które w latach 1722-1744 założono na terenie Łużyc, Hesji i Śląska, w kontekście tworzonych na ich obszarze terenów zieleni publicznej.

Słowa kluczowe: *bracia czescy, zielen publiczna*

* Prof. Ph.D. D.Sc. Eng. Arch. Marzanna Jagiełło, Ph.D. D.Sc. Eng. Arch. Wojciech Brzezowski, Ph.D. Eng. Arch. Bogusław Wowrzeczka, Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology.

1. A bit of history (by way of introduction)

In 1722, near Berthelsdorf in Upper Lusatia, around twenty kilometers from Zgorzelec, a group of refugees was settled there by the owner of the local estate, Count Nikolaus Ludwig von Zinzendorf und Pottendorf. The religious refugees called the Czech Brethren (though they call themselves the Unity of the Brethren) came mostly from Moravia and were accompanied, in smaller numbers, by others, namely Schwenckfelder Church followers, Amabaptists and reformed Evangelicals. It was the beginning of a new stage in the lives of the renewed group of pious settlers and it is also key to this paper.

To begin with some history, the Unity of the Brethren emerged from the Hussites and, more directly, from its radical faction – the Taborites¹. Since the beginning they have not enjoyed the support of rulers and the first one to banish them from his realm in 1481 (for contacts with anti-papal Waldensians) was Matthias Corvinus. They went to Moldavia for a short time and came back the Kingdom of Bohemia settling in the more tolerant Moravia (hence the other name – Moravian Brethren). During the reformation the Unity of the Brethren contacted the head theologians of Protestantism, Martin Luther and Ulrich Zwingli. This led to persecution and to leaving the Kingdom of Bohemia again, in 1548. The Brethren went mostly to Poland (mainly Ostroróg and Leszno) and Silesia, where they settled chiefly in the Przedgórze Sudeckie. They contributed to the development of cottage industry weaving, textile production and herbal medicine (the Karkonosze herbal specialists called *laboranci* originated from the Brethren).

The Brethren came back in favor of the king in 1609, when Rudolph II bestowed freedom of religion on them. However, at the beginning of the Thirty Years' War they supported Frederick V, called the Winter King due to his short reign at the turn of the 1619, who was opposed to the House of Habsburg. His defeat in the Battle of White Mountain led to the persecution of the Brethren and the prohibition of any Protestant activities. The leaders of the Brethren were forced to migrate among with the Bohemian educator, philosopher, reformer and thinker Jan Amos Komenský (called Comenius), who traveled to Leszno in 1628. He lived there intermittently until 1656 and then moved to Amsterdam.

A new chapter in the history of the Brethren began with the protection from a German Evangelical theologian, religious reformer and the leader of the Pietism movement Nicolaus Ludwig von Zinzendorf². In 1721 he invited the Brethren to his estate in Lusatia along with other Protestant groups, hoping to create an ecumenical community similar to early Christian communes. [Skipping further in the story let us mention that against these plans the emancipation tendencies of the Brethren won in the Moravian Church settlements and in the second half of the XVIII century they formed a separate church.] Upper Lusatia was under the reign of Evangelical Saxony, where Lutheranism was considered national. This

¹ About the Unity of the Brethren (among others): H. KARCZYŃSKA, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII-XX w.*, Warszawa 2012.

² Ludwig von Zinzendorf (1700-1760), german Lutheran theologian and religious reformer, leader of pietistic hangover in Saxony. https://en.wikisource.org/wiki/Appletons'_Cyclop%C3%A6dia_of_American_Biography/Zinzendorf,_Nicholas_Lewis (access: 25.02.2016).

did not, however, rule out freedom of religion for members of other denominations. It was a region where weaving and cloth making developed swiftly in the XVIII century and the local peasantry became craftsmen and, later, manufacturers. This tendency included the Czech Brethren members.

There is an anecdote about the creation of the first Brethren settlement in Upper Lusatia. On June 17, 1722 von Zinzendorf, a freshly graduated lawyer, met with a Moravian carpenter who asked for refuge for ten Moravian exiles. The agreement was symbolically sealed by cutting down the first tree for the new settlement. This is how Herrnhut was created, a place “under God’s protection”, whose name was later adopted by all the members of this community around the world – the Herrnhuts.

After the Herrnhut settlement was established more were created. Some of them, the so-called Orstgemeinde were formed as separate complexes in rural areas (Herrnhut, Niesky, Herrnhag, Piława, Godnów; some gained city rights as late as in the XX century) or on the periphery of existing towns (Nowa Sól). Another group of Herrnhut communities comprised of complexes within cities (Wrocław and Złotoryja).

The Brethren were active settlers not only in the neighboring Silesia and other European countries, but also in 1732 in St. Thomas Islands in the Caribbean (today’s Virgin Islands) and, a year later, in Greenland. In the second part of the XVIII century there were already dozens of settlements in almost all continents. It is interesting to know that one of them, located on the Volga River near Astrakhan, was called *Sarepta* and is the place of origin of the *sarepta* mustard³.

The basis for spacial and organizational structure of the Herrnhut settlements was the doctrinal functioning of particular communities based on the rule of evangelical equality, poverty and rigorous moral rules. Divorce, sex out of wedlock, gambling and certain forms of entertainment (non-religious music, dancing) were prohibited. Each member belonged to the religious and economical community and everyone, no matter what their sex, nationality or social status, was equal. There was an obligation to work to multiply the group’s wealth, which was later divided among the group to satisfy their basic needs. Because the land was scarce, the activities were mostly non-agricultural, crafts-related and specialized in every possible direction, hence the self-sufficiency of the communities. Financial surplus was invested or used to maintain the settlement, to develop social care or to provide education for children and teenagers. Separate buildings with dormitories were designated for them with separation based on sex, age and social status.

Each settlement, with the exception of the one in the Zeist palace residence, had an analogous, regular layout similar to a small town centered around a square. There were commonly accessed green areas, mainly centrally located squares⁴. In their centers there were often prayer houses. Residential buildings had decorative or farming gardens.

³ Today, the Evangelical Brethren Community has around 850 thousand followers with the majority, around 600 thousand, in Africa. http://cvgs.cu-portland.edu/gazetteer/other_places/Sarepta.cfm (access: 26.02.2016).

⁴ The spaces were supposed to be symbolically filled with the metaphysical presence of Christ.

2. Hitherto research and conclusions

Certain researchers⁵ indicate these squares were inspired by the ones in Pillnitz and Dresden (Zwinger). The connection can be made because of the similar layouts and through the designer of the Herrnhut settlements, an architect Siegmund August von Gersdorff (1702-1777), who joined the Brethren in 1742 and designed the majority of the Lusatian and Silesian settlements. It seems, however, that the French tradition of creating town squares is more relevant here. It began in the famous Place Royal in Paris (today's Place des Vosges) between 1605 and 1612 and was continued in the tendency to provide city spaces with proper ventilation.

In this context, the presence of Huguenot among the Brethren was not without significance. The Huguenot were religious refugees from France over 100 thousand of whom emigrated after Louis XIV revoked the Edict of Nantes in 1685. 40 thousand of them came to German countries⁶. Their rulers counted on the Huguenot, who belonged mostly to aristocracy and townspeople, to help develop the areas still ruined after the Thirty Years' War. Taking in so many newcomers in such a short time resulted in the foundation of many new settlements and even cities, whose plans were based on both ideal city concepts (such were founded as early as in XVI century in Hanau and Freudenstadt for the first immigration wave) and the notion of New Jerusalem.

Settlements of this kind were founded near the end of the XVII century, e.g. Erlangen (1686) and St. Georgen near Bayreuth (after 1702). It seems that the planning solutions in Herrnhut settlements are similar to those in the so-called New Town founded by Christian Ernst von Brandenburg – Bayreuth in Erlangen. It appears to be ironical that the Margrave, while founding a refuge for the Huguenot, was probably inspired by Richelieu, a town belonging to cardinal Armand-Jean du Plessis de Richelieu, their solemn enemy. In his *Grand Tour* diaries Christian Ernst wrote the following: "Although it is a small town, it is the most beautiful one in France because of its structure"⁷. Both in Richelieu and in Erlangen the plan included a temple and a customs office in one square and a manufacture in another. The regular layout of streets and buildings was also similar. However, the Huguenot had no visible interest in greeneries. The only garden in Erlangen appears in Margrave's residence and the only similarity to one of the Herrnhut settlements (Niesky) is visible in the Monplaisir garden located in quite a distance from Erlangen.

⁵ The greeneries in the Czech Brethren settlements were not (apart from the gardens in Bethbarabara, USA) subject of a separate study. They are marginally mentioned in, among others, the following: B.A. Schulte, *Die schlesischen Niederlassungen der Herrnhuter Brüdergemeine Gnadenberg, Gnadenfrei und Gnadenfeld – Beispiele einer religiös Siedlungsform*, 2005; F.A.L. Bynum, *Old World gardens In the New World: the garden of the Moravian settlement of Bethbarbara in North Carolina, 1753-72*, "The Journal of Garden History", Vol. 16, Iss. 2, 1996, p. 70-86.

⁶ M. Magdelaine, *Le Refuge huguenot en Bavière*, Waakirchen 2006.

⁷ [After:] R. Endres, *Markgraf Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth, der Gründer der Hugenottenstadt Erlangen*, "Erlangen Bausteine", 34, 1986, p. 17-37.

3. The structure and properties of greenery complexes in the Czech Brethren settlements

Meanwhile, the elaborate private gardens belonging to possession owners and community leaders in the Brethren settlements were open to the public. Zinzendorf's postulates were carried out there, those of contact with nature, relaxation and seeking God. The vicinity of their residences and of main commercial routes was a requirement in creating every Herrnhut settlement. In many of them one could observe the use of surrounding scenery, especially nearby hills with viewpoints accessible by special pathways. Such use of the landscape, along with geography and natural science, was taught in the Brethren schools according to the recommendations of Komenský⁸.

Because of the schools created by the Brethren, there is another form of greenery present in some of the settlements. The concern about the physical development of both boys and girls led to the creation of garden and park areas for various kinds of exercises⁹. It is one of the first known gardening solutions created with physical education in mind and the Upper Lusatia Niesky settlement was the pioneer. Due to the concern about both the spiritual and the physical development of the future clergy from the local seminary, two public greeneries were established in the eastern part of the settlement in 1770. From the formal point of view the first one, whose later discovered layout is dated for 1782, was a regular late baroque garden with geometric elements, later enlarged with a more sentimental part (convoluted paths and lots of equipment). It was called Monplaisir (my pleasure), just as the one in the Huguenot Erlangen, and it seems that the name may be connected to the presence of Herrnhut reformed Evangelists.

The other garden in Niesky was shaped as an elliptical bosquet divided with internal alleys in geometric layout. The complex was connected with the settlement by an alley with trees on the sides. Despite the name Astracan its unique form is related to bosquets with mazes in French baroque gardens. Such complexes may be found in the Versailles (L'Etoile, 1666), in Chanilly and in the Huguenot town St. Georgen near Bayreuth, where there is a similarly arranged island. Another such garden island is in Silesia in the Marszowice residence, dated around 1734). The pupils of the pedagogical seminary had regular physical trainings in the gardens and also cared for them as a part of their natural education. In the XIX century the teachers' seminary was improved with a new gymnasium, a football field and a tennis court. Similar elements may be found in the Herrnhut colony established by Zinzendorf in Neuwied (near Koblenz)¹⁰ and in the Silesian Piława.

A cemetery was also a fixed element of every settlement („Gottesacker” – God's Role, God's Field, where every deceased is a “a seed in God's field” *Samenkorn im Acker des Herren*¹¹). It was located outside the colony and had a linden alley with a properly marked

⁸ J.Á. Komensky, *Didaktika Magna/Opera didactica omnia*, Amsterdam 1638.

⁹ They were earlier propagated in the works of the before-mentioned Komenski. One of his books has drawings of outdoor activities including the first children's playground known to us.

¹⁰ Where in 1887 the first ever football match on German soil took place. [From:] <http://www.neuwied.de/herrnhuter-viertel.html> (access: 21.09.2015).

¹¹ B.A. Schulte, *op. cit.*, p. 40.

gate leading to it. The necropolises of the Brethren had regularly distributed meadows surrounded by fences or hedges and were divided into male and female sections. The bodies were buried in chronological order. [In old pictures they look like quarter gardens]. Sometimes the cemeteries were also divided by inner hedges of tree rows. The dominating role of the linden seems to be connected with the tree in Suchodle on the Oder, where the main theologian of the Brethren, Jan Amos Komenský, gave his famous sermons. The fact was commemorated with a monument. Sandstone gravestones were flat, of equal size and had personal information, dates of birth and death and, sometimes, bible quotations on them. The tombstones were placed in rows almost directly on the meadows, which were supposed to symbolize heavenly meadows, and were probably an inspiration for American lawn cemeteries. It is interesting to notice that the Herrnhut cemetery concept, distanced from human dwellings and arranged as greeneries, appeared far earlier than the similar revolutionary European changes at the turn of the XVIII and XIX centuries. That change originated in France after 1810's, when there was a loud/an intense public debate about the sanitary harm of cemetery vapors¹².

What is interesting, the layouts of many settlements later transformed into towns are still clearly visible and constitute essential elements of public greenery systems. What is interesting and surprising, is that the issue has not yet become the subject of any research and available publications on the Herrnhut group are mostly concerned with religion and history. However, numerous iconographic materials and plans reaching back to the XVIII century allow a more detailed study of the greeneries in the Brethren settlements. It may also be useful to compare the materials with present day towns, especially when the historical layout is so neatly preserved in Upper Lusatia.

4. Inspirations and original ideas

The basic layout for the remaining settlements later referred to as Herrnhut settlements was determined by the two first ones, Herrnhut and Herrnhaga, established in 1738 on the land of Gustav Friedrich von Ysenburg-Büdingen (east of Frankfurt am Main) with the help of Zinzendorf. The difference between the settlements is visible in the location of the prayer house, which created a different plan of the center and allowed for the presence of central squares on the commercial routes going through the town. In Herrnhut a prayer house, called the Great Hall, took much space in the square. In Herrnhaga, dominated at the time by the descendants of the Huguenot (reformed Evangelicals), the prayer house was in a less prominent spot, in the frontage of the square, whereas the center was taken by a water well in a transparent pavilion.

Both squares were surrounded by buildings, mostly family houses and separate buildings for unmarried women and men. In Brethren terminology the houses were called choirs. The settlements also had hospitals, schools, orphan houses, caretakers' houses and guest-houses for pilgrims from other colonies. There were also workshops producing items for both everyday use and trade. The lack of farmland eventually led to the creation of some factories.

¹² R.A. Etlin, *The architecture of death*, Boston MIT, 1984, p. 39.

The communities were in exile and thus showed great discipline, work ethics, solidarity and constant improvement of administrative and social regulations, which is characteristic of groups living in a diaspora, with Poles being an unfortunate exception. Herrnhut settlement also had post offices and shops with medicine and other items necessary in a modest live.

There were also private gardens in the settlements. They can be found, among others, in Herrnhut, behind the residence of Zinzendorf's wife – Erdmuthe Dorothea, Countess von Zinzendorff (1700-1756) – who managed the residence and took care of the Herrnhuts and, especially, orphans, when her husband was forced to leave by the Saxon Elector and later, when he lived separately in Berthelsdorf. Behind her palace on the road to Zittau there was a beautiful baroque garden enclosed in a half-circle exedra. To the west there was later a landscape park with Heinrichberg hill and viewpoint, in all likelihood created after the countess' death and probably in the times of her daughter, Henrietta Benigna Justina von Watteville.

A direct pattern for both settlements was, as it is thought, provided by the descriptions of an Utopian land called the Island of Piece included in a book by another Pietist, Philipp Balthasar Sinold von Schütz¹³. In the book there are descriptions and plans of a Utopian perfect city similar to Old Testament images of New Jerusalem. It has a regular grid of squares and a central square with a building called the House of Justice, surrounded by embroideries. The squares surrounding the central one are tightly enclosed with identical two-story residential buildings with small gardens behind them. Trees only appear outside city walls and are planted in rows alongside alleys and roads and around farming gardens. This layout, apart from the walls resembling the ones in Jerusalem, looks similar to the Herrnhut settlements. At the same time, it resembles the colonies of religious refugees in German countries going back to the XVII century and inspired by the search for urban Utopias, still strongly considered at the time of the Czech Brethren settlement.

A new chapter in the development of Herrnhut settlement was initiated by the changing political situation. In 1741 the Prussian King Frederick II the Great took Silesia and Kłodzko Land. Being against the pro-Hapsburg Catholics, he decided to strengthen the position of local Protestants and decreed the so-called General Concession, which allowed the Brethren members to freely worship and settle. This resulted in the establishment of six new Brethren settlements in Silesia between 1743 and 1892. They were organized as independent communities and the first ones (Nowa Sól, Godnów and Piława) were created as early as in the middle of the XVIII century. Apart from political and religious reasons the king had in mind the economical growth usually connected with new Herrnhut settlers, as it was earlier in the case of Huguenot settlements.

This is how the Brethren settlement in Nowa Sól was created after 1744. The town was famous for its saltworks before the Thirty Years' War. The settlement was a typical *Ortsgemeinde*, one of the few Herrnhut colonies located in a town's surroundings as a separate colony. It was established by the King initiative, when he ordered the formation of a Brethren colony in this strategic port town (he granted Nowa Sól town rights)¹⁴. The colony

¹³ A man with an interesting life, who worked since 1727 for counts von Solms, a family with dynastic connections and a residence in Laubach near Herrnhag.

¹⁴ H. Karczyńska, *op. cit.*, p. 243-246.

was set on both sides of the main road through the town, the one leading from Wrocław to Zielona Góra and designed for 270 newcomers from Austria, Denmark, Bohemia, Germany, Poland and Russia. Today it is the area near Wrocławska St., Muzealna St. and Wróblewskiego St. As in previous cases and as it is visible in Werner's drawings, the central place was reserved for a prayer house in the frontage of the square (as in Herrnhag). In front of it there was a vast square reminding a six-quarter garden decorated with, at least according to Werner, embroideries and with an alley leading straight to the cemetery. The eastern side of the square was shadowed by trees and had rows of buildings alongside an alley, e.g. a school, a hospital, a medicine shop, brickworks, various workshops and residential family houses, separate for unmarried men and women, widowers and widows. The other long alley went in the opposite direction, to the west, and was in all probability supposed to be used in the expansion of the colony. This initiative was returned to after a fire in 1759 (shown in a contemporaneous drawing), but not carried out, probably because of demographic limitations. Despite all the obstacles the settlement was commercially viable¹⁵ and had educational successes (between 1770 and 1914 the Brethren managed 16 renowned schools in Nowa Sól).

Due to the religious freedom provided by the General Concession the Brethren also came to Lower Silesia, where they were invited by a friend of Count von Zinzendorf, another Pietist, Ernst von Seidlitz (1695-1766). Two Brethren settlements were established on his land near Dzierżoniów in 1743, in Piława Górna (Gnadenfrei) and in Godnowo (Gnadenberg, today assigned to Kruszyn, east of Bolesławiec).

The layout of the latter is visible on two drawings from 1751 and 1780, which show us a small settlement planned, similarly to Heernhaag, around a square arranged in baroque style with a well inside and a cemetery on the rims. This layout is virtually unnoticeable today. However, it is still visible in Piława, for which we also have better historical sources, namely Werner's drawings and an anonymous artwork from 1755. They show groups of building on both sides of the road from Przerzeczyn Zdrój to Dzierżoniów. Next to the road there was a big rectangular square with (similarly to Herrnhut) an impressive prayer house and other community buildings. Another prayer house was erected in 1767, yet another in 1792 after a fire, but none survived to modern times. In front of the prayer house there was a square described by Werner as recreational (*Lust und Spaziergange*) divided diagonally and with trees and hedges along the alley. The settlers, mostly from Silesia, lived mainly around the square. Moreover, years later, several schools with dormitories and pedagogical institutions were created in Piława for youth from Silesia and Poland. One of schools had a park with a platform and a viewpoint, from which one could see the whole place and Wzgórza Niemczańskie (Niemczańskie Hills). To the west there was a Brethren cemetery accessible by a linden alley and a gate inscribed "The body rests in peace". Today the gate is non-existent. The necropolis itself was also divided by linden rows¹⁶.

¹⁵ The examples include Johann David Gruschwitz's thread factory and Garvy's glue factory.

¹⁶ It is also interesting to mention that the Brethren members in Piława introduced for the first time homeopathic medicines and, also very early – in 1782, gas powered lighting of paved streets. *Ibidem*, p. 242.

5. Summary

Post-war border changes caused the Brethren to migrate from Silesia. Their old settlements, both in Germany and Silesia, retained their layout to a large extent. Greeneries played an important role important, mostly in shape of central squares and cemeteries. They influenced their surroundings so strongly that, even in places where the Brethren is only a long gone memory, they remain crucial. A good example may be found in Piława, where a scenic hill was connected with a park and a linden covered cemetery to form a strolling complex. Only a couple of tombstones in the cemetery remind us today what its old function was. The recreational character of the old square (called the Silesian Piasts Square) was kept and the square itself was enlarged by a plot after a prayer house. In 2006 it was redesigned according to, partially, its previous, diagonal layout and decorating it with a fountain and some monuments. But there are still vacant, somehow silent choirs around, that is houses: Brothers, Sisters, Widows and Widowers...

W 1722 r. na terenie Górnych Łużyc w pobliżu Berthelsdorf, miejscowości położonej około 20 km na południe od Zgorzelca, została osiedlona przez właściciela tamtejszego majątku, hr. Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa, grupa uchodźców religijnych, przybyłych przede wszystkim z Moraw, zwanych braćmi czeskimi (choć sami tak o sobie nie mówią, określając się krótko jako bracia lub Jednota Braci), do których dołączyli także – w skromniejszej liczbie – inni egzulenci: schwenkfeldyści, anabaptyści oraz ewangelicy reformowani. Tak rozpoczął się, kluczowy dla rozważań zawartych w niniejszym artykule, etap w losach tej odnowionej w oparciu o zasady pietyzmu głównej grupy osadników.

Kilka słów poświęćmy w tym miejscu historii braci czeskich, którzy wyłonili się z ruchu husyckiego, a bardziej bezpośrednio z jego najbardziej radykalnego odłamu, jaki stanowili taboryci¹. Od początku nie cieszyli się oni przychylnością władców, a pierwszym, który wydalil ich ze swojego królestwa (za kontakty z antypapieskimi waldensami), był w 1481 r. Maciej Korwin. Udali się wtedy na krótko do Mołdawii, po czym wrócili na teren Królestwa Czech, osiedlając się jednak na terenie bardziej tolerancyjnych Moraw (stąd drugie określenie wspólnoty: bracia morawscy). W okresie reformacji bracia czescy nawiązali kontakty z czołowymi teologami protestantyzmu – Marcinem Lutrem i Ulrichem Zwinglim. Wywołało to kolejne prześladowania i konieczność – w 1548 r. – ponownego opuszczenia Królestwa Czech. Bracia udali się wtedy przede wszystkim do Polski (najliczniejsze ośrodki w Ostrorogu i Lesznie) oraz na Śląsk, gdzie zamieszkali na Pogórzu Sudeckim. Przyczynili się tam do rozwoju chałupniczego tkactwa, włókiennictwa, zielarstwa i ziołolecznictwa (to z nich wywodziła się większość tzw. laborantów).

Do łask królewskich wrócili bracia czescy za Rudola II, który nadał im w 1609 r. wolność wyznania. Ale już na początku wojny trzydziestoletniej poparli oni opozycyjnego wobec Habsburgów Fryderyka V Wittelsbacha, zwanego Królem Zimowym (przełom zimowy 1619/1620 r. był czasem królowania Fryderyka na tronie Czech). Jego klęska w bitwie pod Białą Górą pociągnęła za sobą falę prześladowań braci czeskich, których działalność została zakazana (co w równym stopniu dotyczyło również innych grup protestanckich). Przywódcy Jednoty zmuszeni zostali do emigracji, łącznie z czeskim pedagogiem, filozofem, reformatorem i myślicielem Janem Amosem Komenským, który udał się w 1628 r. do Leszna (gdzie mieszkał z przerwami do 1756 r.), a potem do Amsterdamu.

Nowy rozdział w historii braci czeskich otworzyła opieka, jaką roztoczył nad nimi niemiecki teolog ewangelicki i reformator religijny, przywódca ruchu pietystycznego Nikolaus Ludwig von Zinzendorf². W 1721 r. jak już wspomniano zaprosił na teren swojego majątku, położonego na terenie Łużyc, braci czeskich oraz przedstawicieli innych grup protestanckich, mając nadzieję na założenie ekumenicznej wspólnoty, żyjącej na wzór pierwszych gmin chrześcijańskich. (Wyprzedzając wypadki dopowiedzmy, że wbrew tym planom w osadach herrnhuckuch zwyciężyły tendencje emancypacyjne braci czeskich, którzy utworzyli po połowie XVIII w. odrębny Kościół). Górne Łużyce znajdowały się wówczas

¹ Na temat braci czeskich m.in.: H. Karczyńska, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII-XX w.*, Warszawa 2012.

² Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760), niemiecki teolog luterański i reformator religijny, przywódca ruchu pietystycznego w Saksonii, [za:] https://en.wikisource.org/wiki/Appletons'_Cyclop%C3%A6dia_of_American_Biography/Zinzendorf,_Nicholas_Lewis (dostęp: 25.02.2016).

pod władzą ewangelickiej Saksonii, w której konfesja luterańska uważana była za państwową. Nie wykluczało to jednak gwarancji swobody dla przedstawicieli innych wyznań. Był to jednocześnie region, w którym od początku XVIII w. prężnie rozwijało się tkactwo i sukiennictwo, co mieszkających tam chłopów przemieniło w rzemieślników, a później nawet w fabrykantów. Dotyczyło to również członków herrnhuckiej wspólnoty.

Powstaniu pierwszej osady braci czeskich na terenie Górnych Łużyc towarzyszy anegdota o spotkaniu von Zinzendorfa, wówczas świeżo upieczonego prawnika, z morawskim cieślą, który poprosił go o udzielenie schronienia 10 egzulantom z Moraw. Zgodę przypieczętowało symboliczne ścięcie 17 czerwca 1722 r. pierwszego drzewa pod budowę nowej osady. Tak powstał Herrnhut, czyli „miejsce pod Bożą opieką”, od którego wszystkich rozsianskich później po świecie członków tej społeczności nazwano herrnhutami.

Po osadzie Herrnhut jak grzyby po deszczu zaczęły wyrastać kolejne. Część z nich powstała jako tzw. *Orstgemeinde*, wydzielone zwarte skupiska zabudowy, najczęściej w środowisku wiejskim (Herrnhut, Niesky, Herrnhag, Piława, Godnów – niektóre z nich uzyskały prawa miejskie dopiero w XX w.) lub na obrzeżach miast (Nowa Sól). Druga grupa gmin herrnhuckich, tzw. *Stadgemeinde*, wtopiła się – jak we Wrocławiu i Złotoryi – w otoczenie miejskie.

Aktywność osadnicza braci czeskich sięgnęła nie tylko sąsiedniego Śląska oraz innych krajów europejskich, ale także już w 1732 r. Wyspy św. Tomasza na Karaibach (dzisiejsze Wyspy Dziewicze), a rok później również Grenlandii. W 2 połowie XVIII w. placówek takich było już kilkadziesiąt i funkcjonowały na wszystkich niemal kontynentach. Jako ciekawostkę podać można, że jednej z nich, zamieszkałej nad Wołgą koło Astrachania, która założyła wspólnotę o nazwie „Sarepta”, zawdzięczamy musztardę sarepską, której produkcję tam właśnie rozpoczęto³.

U podstaw struktury przestrzennej i organizacyjnej osad należących do grupy herrnhuckiej legły założenia doktrynalne funkcjonowania poszczególnych gmin, oparte o zasadę ewangelicznej równości i ubóstwa, a także poddania się rygorystycznym zasadom moralnym (zakazane były rozwody, seks pozamałżeński oraz hazard; także niektóre powszechnie przyjęte wówczas formy rozrywki: muzyka, taniec, poza religijną. Wszyscy mieszkańcy osady stanowili wspólnotę o charakterze religijno-ekonomicznym, a jej członkowie, niezależnie od płci, narodowości czy pochodzenia społecznego, byli sobie równi. Mieli oni także obowiązek pracy w celu pomnażania wspólnego majątku, który następnie dzielono, aby zaspokoić podstawowe potrzeby członków wspólnoty. Były to zajęcia – z braku większych arealów ziemi – pozarolnicze, zwłaszcza rzemieślnicze, i to we wszystkich możliwych specjalnościach, co czyniło osady herrnhuckie niemal samowystarczalnymi. Nadwyżki finansowe przeznaczane były na inwestycje, utrzymanie osady, a także rozbudowaną opiekę społeczną i obowiązkową edukację dzieci oraz młodzieży. W programie funkcjonalnym osady przewidziano dla nich oddzielne budynki z internatami. Kluczem tego podziału była płeć, wiek i stan cywilny.

³ Obecnie ewangelicka wspólnota braci liczy ok. 850 tys. wyznawców, przy czym większość, ok. 600 tys. w Afryce, [za:] http://cvgs.cu-portland.edu/gazetteer/other_places/Sarepta.cfm (dostęp: 26.02.2016).

Wszystkim osadom nadano zbliżony do siebie regularny układ, przypominający swoim rozplanowaniem małe miasteczka z placem pośrodku⁴, w których ważną rolę odgrywały starannie urządzone, ogólnie dostępne tereny zieleni (znaczący wyjątek stanowi tutaj osiedle braci czeskich, które założono bezpośrednio na terenie rezydencji pałacowej w Zeist). Składały się nań przede wszystkim: centralnie usytuowane place, urządzone jako skwery, pośrodku których, a czasem w pierzei otaczającej je zabudowy, wznoszono domy modlitwy. Dodać do tego należy użytkowe i ozdobne ogrody przy budynkach mieszkalnych wspólnoty.

Niektórzy badacze wskazują na inspiracje dla formy tych placów jako płynące z nieodległych rezydencji i ich dziedzińców w Pillnitz i Dreźnie (Zwinger), na co miałyby wskazywać ogólne, choć ograniczone do podstawowego układu podobieństwo, a także osoba projektanta osad hennhuckich, architekta działającego na terenie Saksonii, a od 1742 r. członka Jednoty, który zaprojektował większość łużyckich i śląskich osad braci czeskich, a mianowicie Siegmunda Augusta von Gersdorffa (1702-1777). Wydaje się jednak, że właściwsze będzie sięgnięcie do tradycji zakładania skwerów miejskich we Francji, zapoczątkowanej słynnym paryskim Place Royal (dziś Palace des Vosges), założonym jeszcze w latach 1605-1612 i kontynuowanej w następnym stuleciu dyskusji nad rolą niezabudowanych przestrzeni miast w systemie ich prawidłowego przewietrzania.

Nie bez znaczenia mogła być w tym kontekście obecność pośród braci czeskich hugenotów – uchodźców religijnych z Francji, którzy po odwołaniu przez Ludwika XIV w 1685 r. edyktu nantejskiego w liczbie ponad 100 tys. udali się na emigrację, z czego aż 40 tys. przybyło do krajów niemieckich⁵. Ich władcy wiązali z osiedleniem tej społeczności (rekrutującej się przede wszystkim z mieszczan i arystokracji) nadzieje na rozwój terenów, które wciąż odczuwały skutki zniszczeń z czasów wojny trzydziestoletniej. Przyjęcie w krótkim czasie tak znacznej liczby przybyszów wymagało powstania nowych osad, a nawet całych miast, których rozplanowanie odwoływało się zarówno do conceptów miast idealnych (założono takie jeszcze w końcu XVII w. dla pierwszej fali hugenockich uciekinierów w Hanau i Freudenstadt), jak też wyobrażeń Nowego Jeruzalem.

Osady tego typu wzniesiono pod koniec XVII w. m.in. w Erlangen (1686) i St. Georgen koło Bayreuth (po 1702 r.) – by wymienić tylko te najbardziej znane. Wydaje się, że szczególnie bliskie związki łączą rozwiązania planistyczne osad hennhuckich z tzw. Nowym Miastem, założonym przez Christiana Ernsta von Branderbug – Bayreuth w Erlangen. Na ironię losu zakrawa fakt, że margrabia, tworząc refugium dla hugenotów, wzorował się prawdopodobnie w jakimś stopniu także na Richelieu – mieście należącym do kardynała Armanda-Jeana du Plessis de Richelieu – zacieklego ich wroga. W zapiskach ze swego *Grand Tour* Christian Ernst tak to bowiem o miejscowości tej napisał: *Jest to wprawdzie małe miasto, ale dla swej przyjemnej struktury najpiękniejsze w całej Francji*⁶. Zarówno w planach Richelieu, jak i w Erlangen przewidywano podobne zlokalizowanie przy jednym z placów świątyni i siedziby urzędu celnego, a przy drugim z placów manufaktury. Zbliżo-

⁴ Przestrzenie miały być symbolicznie wypełnione metafizyczną obecnością Chrystusa.

⁵ M. Magdelaine, *Le Refuge huguenot en Bavière*, Waakirchen 2006.

⁶ Cytat za: R. Endres, *Markgraf Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth, der Gründer der Hugenottenstadt Erlangen*, „Erlangen Bausteine”, 34, 1986, s. 21.

ny był także regularny układ ulic i zabudowy. Nie zauważono natomiast w miastach hugenockich jakiegokolwiek zainteresowania zielenią. Ogród pojawia się jedynie w Erlangen, ale stanowi on część okazałej rezydencji margrabiego, a jedyna zbieżność z jedną z osad herrnhuckich (Niesky) przejawia się w nazwie oddalonego od Erlangen ogrodu, noszącego nazwę Monplaisir.

Tymczasem w osadach braci czeskich okazałe ogrody prywatne, należące do właścicieli majątku i zarazem opiekunów gminy, były publicznie dostępne w celach rekreacyjnych. Realizowano tam postulaty Zinzendorfa o potrzebie kontaktu z przyrodą, pośród której można odpoczywać, ale także szukać kontaktu z Bogiem. Bliskość ich rezydencji, podobnie jak powiązanie z głównymi szlakami komunikacyjnymi, stanowiły wymóg podstawowy przy zakładaniu każdej herrnhuckiej osady. W wielu z nich widoczna była również dbałość o wykorzystanie walorów krajobrazowych otoczenia, zwłaszcza pobliskich pagórków, gdzie urządzano punkty widokowe, do których prowadziły spacerowe aleje. Takiej recepcji krajobrazu sprzyjał program edukacyjny w szkołach Jednoty, w którym kładziono – zgodnie z zaleceniami Komenský’ego⁷ – istotny nacisk także na geografę i przyrodznawstwo.

W związku z prowadzonymi przez braci czeskich szkołami w niektórych osadach napotykałyśmy jeszcze jeden rodzaj terenów zieleni, przeznaczony do celów rekreacyjno-edukacyjnych. Jest to zarazem pierwszy znany tego rodzaju przejaw troski o rozwój fizyczny dzieci i młodzieży (zarówno chłopców, jak i dziewcząt)⁸, który znalazł swoje odzwierciedlenie w wytyczaniu rozległych terenów o charakterze ogrodowo-parkowym, gdzie urządzano miejsca przeznaczone do rozmaitych ćwiczeń fizycznych i rekreacji. Pionierska w tym zakresie jest górnołużycka osada Niesky. Z myślą o powiązaniu rozwoju intelektualnego i duchowego z fizycznym uczniów tamtejszego seminarium, przygotowującego przyszłych kaznodziejów⁹, założono w 1770 r. po wschodniej stronie osady dwa publiczne zespoły zieleni. Z formalnego punktu widzenia pierwszy z nich (znany jego kształt datowany na 1782 r.) był ogrodem o formach późnobarokowych, regularnym, z wieloma elementami geometrycznymi, który powiększono o część swobodną o wyraźnych cechach sentymentalnych (zawiłe, meandrujące ścieżki, duża ilość elementów wyposażenia). Nazwano go, podobnie jak pod hugenockim Erlangen, Monplaisir i wydaje się, że można tę nazwę powiązać z obecnymi w wielu osadach grupy herrnhuckiej ewangelikami reformowanymi.

Drugiemu ogrodowi w Niesky nadano natomiast formę boskietu o planie elipsy, podzielonego wewnątrz alejkami o układzie geometrycznym, do którego prowadziła od strony osady ujęta drzewami aleja. Mimo że nadano mu nazwę Astracan (od kolonii koło Astrachania), to jej osobliwa forma nawiązuje raczej do labiryntowych boskietów z barokowych ogrodów francuskich, które, zbliżone w formie, odnajdujemy zarówno w Wersalu (pod postacią L’Etoile, 1666 r.), jak i w Chanilly¹⁰ oraz hugenockim miasteczku St. Georgen koło Bayreuth pod postacią podobnie urządzonej wyspy (odnajdujemy ją także na Śląsku w ogro-

⁷ J.A. Komenský, *Didaktika Magna/Opera didactica omnia*, Amsterdam 1638.

⁸ Przestrzenie tego typu propagowane były wcześniej w pracach wymienionego wyżej Komenskigo. W jednej z jego książek znajdują się rysunki przedstawiające zajęcia na świeżym powietrzu, kojarzone z pierwszymi znanymi nam placami zabaw.

⁹ Drugie, kształcące nauczycieli i także korzystające z rekreacyjnych walorów zieleni, zostało założone w 1864 r.

¹⁰ Także w niezrealizowanym koncepcie dla Anet.

dzie przy rezydencji w Marszowicach, ok. 1734 r.). Uczniowie seminarium pedagogicznego odbywali w tych ogrodach regularne ćwiczenia fizyczne, oddając się również (edukującej przyrodniczo i ogrodniczo) pielęgnacji tych założeń. W XIX w. w pobliżu nowego seminarium kształcącego nauczycieli wzniesiono też halę do ćwiczeń, wytyczono również boisko do piłki nożnej oraz kort tenisowy. Podobne elementy odnajdziemy w założonej także przez Zinzendorffa kolonii herrnhuckiej w Neuwied (miasteczku położonym koło Koblencki)¹¹, a także w śląskiej Piławie.

Niezbywalnym elementem każdej osady był także cmentarz („Gottesacker” – Boża Rola, Boże Pole, gdzie każdy zmarły jest „ziarnem siewnym na polu Pana” – *Samenkorn im Acker des Herren*¹²), położony poza osadą, do którego prowadziła obsadzona drzewami lipowa aleja, a otwierająca okazała brama ze stosownymi napisami. Nekropolie braci czeskich miały charakter regularnych w planie łąk, otoczonych żywopłotami lub szpalerami drzew, podzielonych na kwatery męską i żeńską, na których chowano zmarłych w kolejności ich odejścia. Czasami dzielono je także wewnątrz dodatkowymi szpalerami drzew. Dominująca rola lip na cmentarzach herrnhuckich zdaje się mieć związek z lipą w Suchodle nad Odrą, pod którą główny ideolog braci czeskich – Jan Amos Komenský – wygłaszał swoje słynne kazania (upamiętniono to pomnikiem). Płaskie, piaskowcowe płyty nagrobne o jednakowej wielkości posiadały napisy informujące o personaliach pochowanego, datach urodzenia i śmierci, a czasem wersety z Biblii. Układano je w równych rzędach niemal wprost na murawie, w której zawierała się symbolika rajskiej łąki i co prawdopodobnie zainspirowało później mieszkańców Ameryki do urządzania miejsc pochówku o charakterze *lawn cemeteries*. Dodajmy, że herrnhucka koncepcja cmentarza, oddalonego od siedzib ludzkich i urządzanego jako teren zieleni, wyprzedziła o kilkadziesiąt lat rewolucyjne w tej mierze decyzje podjęte w wielu krajach europejskich dopiero na przełomie XVIII i XIX w. I uzupełnijmy od razu, że narodziła się ona we Francji po toczącej się od 2 dekady XVIII w. głośnej publicznej dyskusji o sanitarnej szkodliwości cmentarnych wyziewów¹³.

Co niezmiernie interesujące, w przypadku wielu osad, z których część przekształcono później w miasteczka, ich pierwotne układy, z wszystkimi wymienionymi elementami, czytelne są do dzisiaj, stanowiąc zasadnicze elementy systemu zieleni publicznej. Co intrygujące i zagadkowe zarazem, nie zajmowano się dotychczas w sensie badawczym tym zagadnieniem, a jedyne publikacje poświęcone grupie herrnhuckiej mają charakter historyczno-religioznawczy. Na szersze rozważania na temat kompozycji zieleni w osadach Jednoty pozwalają natomiast dość liczne materiały ikonograficzne, a przede wszystkim plany i widoki miejsc osiedlenia braci czeskich, sięgające połowy XVIII w. Wielce pożyteczna okazuje się również ich konfrontacja ze stanem dzisiejszym, zwłaszcza w odniesieniu do starannie pielęgnowanych historyczny układ miasteczek górnośląskich.

Podstawowe wzorce rozplanowania dla pozostałych osad, określanych później herrnhuckimi, wyznaczyły dwie pierwsze: Herrnut i powstała niewiele później (1738 r.), również

¹¹ Miejscowości, w której w 1887 r. po raz pierwszy na ziemiach niemieckich odbył się mecz piłki nożnej, [za:] <http://www.neuwied.de/herrnhuter-viertel.html> (dostęp: 21.09.2015)..

¹² B.A. Schulte, *Die schlesische Niederlassungen der Herrnhuter Brüdergemeinde Gnadenberg, Gnadenfrei und Gnadenfeld – Beispiele einer religiös Siedlungsform*, Insingen 2005, s. 40.

¹³ R.A. Etlin, *The architecture of death*, Boston MIT, 1984, s. 39.

dzięki Zinzendorfowi, Herrnhag, założona w majątku hrabiego Gustawa Friedricha von Ysenburg-Büdingen, położonym na wschód od Frankfurtu nad Menem. Tym, co różni je zasadniczo, to usytuowanie domu modlitwy, co wpłynęło na nieco odmienną organizację centrum, zajmowanego przez okazałe place związane z przebiegiem głównych szlaków komunikacyjnych przecinających osady. Wychodzące z placów ulice pociągnęły za sobą podziały osady na kwartały. W przypadku Herrnhutt znaczącą część placu zajmował dom modlitwy, zwany Wielką Salą. W Herrnhag, zdominowanym w tym czasie przez społeczność ewangelików reformowanych (potomków hugenotów), wyznaczono mu miejsce pośledniejsze, w pierzei placu, nadając temu ostatniemu charakter skweru z osłoniętą ażurowym pawilonem studnią pośrodku.

Wokół obu placów wzniesiono budynki służące wspólnocie, przede wszystkim domy oddzielne dla osób samotnych (kobiet i mężczyzn) oraz rodzin. W terminologii przyjętej przez braci czeskich nazywano je chórami. W obrębie tych osad budowano też szpitale, szkoły, sierocińce, domy opieki, domy pobytowe dla przybyszów z zewnątrz (m.in. z misji zamorskich), jak również warsztaty rzemieślnicze produkujące na potrzeby mieszkańców oraz na eksport, a z czasem także fabryki, na co „skazywał” braci nierolniczy (z braku ziemi uprawnej) tryb funkcjonowania. Dodajmy, że życie na wygnaniu i w poczuciu zagrożenia mobilizowało tę społeczność do samodyscypliny, pracowitości, solidarności i ciągłego doskonalenia rozwiązań administracyjno-społecznych służących dobru ogółu (co charakterystyczne dla wielu grup narodowych żyjących w diasporze). Osady herrnhuckie posiadały także poczty, apteki oraz sklepy zaopatrujące we wszystkie niezbędne do skromnego życia towary.

W osadach, jak już wspomniano, znajdowały się również ogrody prywatne. Odnajdujemy je m.in. w Herrnhucie za rezydencją żony Zinzendorfa – Erdmuthe Dorothei (1700-1756), która w czasie wymuszonej przez elektora saskiego nieobecności męża, a także po jego powrocie, kiedy zamieszkał on osobno w Berthelsdorf, zarządzała majątkiem i opiekowała się herrnhutami, poświęcając się przede wszystkim sierotom. Za jej pałacykiem, mieszczącym się przy drodze prowadzącej do Zittau, znajdował się wytworny barokowy ogród, zamknięty półkolistą eksedrą, a na zachód o niego, zapewne już po śmierci hrabiny (prawdopodobnie za czasów jej córki, która objęła majątek związany z Berthelsdorf – Henrietty Benigny Justiny po mężu von Watteville), urządzono na zróżnicowanym topograficznie malowniczym terenie spory park o charakterze krajobrazowym z wyniesieniem (zw. Hutberg), na szczycie którego ulokowano punkt widokowy.

Bezpośredniego ideowego i formalnego wzorca dla struktury obu osad dostarczyły, jak się przypuszcza, opisy utopijnej krainy nazwanej Wyspą Pokoju, zawarte w dziele, związanego podobnie jak Zinzendorf, z ruchem pietystycznym Philippa Balthasara Sinold von Schütza (człowieka o bogatym życiorysie, od 1727 r. zatrudnionego na dworze powiązanych dynastycznie z rodziną Ysenburg-Büdingen hrabiów von Solms, rezydujących w Laubach, położonym nieopodal Herrnhag). W dziele tym odnajdujemy opis i plan stolicy utopijnej krainy nazwanej Wyspą Pokoju, miasta idealnego, nawiązującego do starotestamentowych opisów Nowego Jeruzalem. Widzimy tam regularną strukturę, opartą na siatce kwartałów, której centrum zajmuje plac, a na nim, w otoczeniu haftowych parterów, stoi budynek nazwany Domem Sprawiedliwości. Otaczające plac identyczne kwartały zabudowane są szczerlnie jednakowymi dwukondygnacyjnymi budynkami mieszkalnymi, za którymi uło-

stawiano niewielkie ogródki. Drzewa pojawiają się dopiero poza murami miejskimi, rozsądzone w szpalerach towarzyszących drogom i jednocześnie otaczających ogrody uprawowe. Plan ten (poza nawiązującymi do jerozolimskich murami) w ogólnej dyspozycji rzeczywiście przypomina osady herrnhuckie. Wpisuje się on jednocześnie w zarysowaną już w tym artykule tradycję budowy osad dla uchodźców religijnych na terenie krajów niemieckich, sięgającą przypomnijmy końca XVII w., i podjętych w związku z tym rozważań nad urbanistycznymi utopiami, które w czasach zakładania osad przeznaczonych dla braci czeskich pozostawały aktualne.

Nowy rozdział w rozszerzaniu osadnictwa herrnhuckiego otworzyła zmiana sytuacji politycznej w regionie. W 1741 r. król Prus Fryderyk II Wielki zajął Śląsk wraz z ziemią kłodzką. Niechętny prohabsburskim katolikom, postanowił wzmocnić miejscowych protestantów, czego owocem była wydana w 1742 r. tzw. Generalna Koncesja. Pozwalała ona na swobodne osiedlanie i wolność religijną dla członków Jednoty. W ramach tzw. budownictwa fryderycjańskiego w latach 1743-1892 powstało na Śląsku sześć osad i osiedli braci czeskich o charakterze samodzielnych gmin, przy czym pierwsze z nich (Nowa Sól, Godnow i Piława) jeszcze w połowie XVIII w. Poza względami religijno-politycznymi król miał na uwadze również uwarunkowania ekonomiczne, licząc na to, że herrnhuci wpłyną na ożywienie gospodarcze miejsc nowego osiedlenia, jak to się działo wcześniej z osadnikami hugenockimi¹⁴.

Tak powstała po 1744 r. osada braci czeskich, założona na południowych obrzeżach **Nowej Soli**, słynnej przed wojną trzydziestoletnią z solnej warzelni. Była to typowa *Ortsgemeinde*, jedna z niewielu osad herrnhuckich niezakończonych wprost na surowym korzeniu, choć na obrzeżach miasta i jako osobna kolonia. Powstała ona z inicjatywy samego króla, który zalecił utworzenie osiedla braci czeskich w tej ważnej strategicznie portowej miejscowości (czemu dał wyraz, nadając Nowej Soli prawa miejskie)¹⁵. Osiedle założono po obu stronach głównej drogi przecinającej miejscowość, prowadzącej z Wrocławia do Zielonej Góry (w rejonie obecnych ulic Wrocławskiej, Muzealnej i Wróblewskiego), i przeznaczono początkowo dla 270 przybyłych z Austrii, Danii, Czech, Niemiec, Polski i Rosji. Tak jak w pozostałych przypadkach, co pokazuje nieco nieporadnie rysunek Wenera, z którego wynika, że całe przedsięwzięcie było w planach zakrojone na większą skalę, miejscem centralnym osady miał być dom modlitwy ustawiony w pierzei placu (czyli według wzoru z Herrnhag). Przed nim założono obszerny skwer, przypominający sześciokwadratowy ogród, jeśli wierzyć Wenerowi ozdobiony haftowymi motywami, którego środkowa aleja prowadziła wprost na cmentarz. Po wschodniej stronie skweru wzniesiono po obu stronach ocienionej drzewami drogi szereg budynków, m.in.: szpital, szkołę, aptekę, cegielnię, różnego typu warsztaty rzemieślnicze, a przede wszystkim domy wielorodzinne, oddzielne dla niezamężnych kobiet i mężczyzn, wdów i wdowców. Drugą długą aleję wytyczono na zachód od kolonii, zapewne w związku z przewidywaną rozbudową osiedla. Wrócono do tego wątku po pożarze osiedla w 1759 r. (co pokazuje rycina z tego czasu), nie realizując go jednak najprawdopodobniej z powodu ograniczeń demograficznych. Mimo tych wszystkich przeszkód osada okazała się prężna ekonomicznie (czego przykładami: nowosolska fabryka nici Jo-

¹⁴ Przykładem nowosolskie fabryki: nici Johanna Davida Gruschwitza oraz kleju Garvego. <http://www.nowasol.pl/o-miecie/historia-miasta/11-bracia-morawscy.html>.

¹⁵ H. Karczyńska, *op. cit.*, s. 243-246.

hanna Davida Gruschwitza, położona na południe od osiedla, oraz fabryka kleju Garvego), a także edukacyjnie (na przestrzeni lat 1770-1914 bracia czescy prowadzili w Nowej Soli łącznie 16 renomowanych szkół).

Dzięki wolności religijnej, którą przyniosła Generalna Koncesja, członkowie Jednoty trafili także na Dolny Śląsk, gdzie zaprosił ich przyjaciel hrabiego von Zinzendorfa, również oddany pietysta, Ernst Julius von Seidlitz (1695-1766). Na terenie jego posiadłości, położonych koło Dzierżoniowa, powstały w 1743 r. dwie osady braci czeskich, w **Piławie Górnej** (Gnadenfrei) i **Godnowie** (Gnadenberg; dziś przypisany administracyjnie do Kruszyzna, leżącego na wschód od Bolesławca).

Kształt przestrzenny drugiej znamy z dwóch rysunków z lat 1751 i 1780, które pokazują nam niewielką osadę rozplanowaną tak jak w Herrnhag wokół prawie kwadratowego placu, urządzonego jak barokowy kompartyment ze studnią pośrodku i cmentarzem położonym na obrzeżach zabudowanego terenu. Po układzie tym zachowały się do dzisiaj jedynie znikome ślady. Pozostały one natomiast bardzo dobrze czytelne w Piławie, dla której dysponujemy kluczowymi dla głębszych analiz źródłami: rysunkiem Wenera oraz anonimową ryciną z 1755 r. Widzimy na nich grupę zabudowań, usytuowanych po obu stronach drogi prowadzącej z Przerzeczyna Zdrój do Dzierżoniowa, przy której wytyczono prostokątny, spory plac, na którym (podobnie jak w Herrnhut) stanął okazały dom modlitwy (kolejny wzniesiono w 1767 r., a następny po pożarze w 1792 r. – ten także nie zachował się do dzisiejszych czasów) oraz inne budynki należące do wspólnoty. Teren przed domem modlitwy zajmował skwer, określony przez Wenera jako rekreacyjny, z alejami spacerowymi (*Lust und Spaziergange*), przedzielony po przekątnej i obsadzony wzdłuż alei żywopłotami oraz szpalerami drzew. Przybyłych przede wszystkim ze Śląska mieszkańców osady rozlokowano głównie wokół placu. Poza tym, w okresie późniejszym, wzniesiono na terenie Piławy kilka szkół z internatami oraz instytucji wychowawczych. Kształciła się w nich młodzież pochodząca ze Śląska oraz z Polski. Przy jednej z nich urządzono park obejmujący także pobliskie wzgórze, na którym urządzono platformę widokową. Rozpościerał się z niego widok na całą miejscowość, a dalej malownicze Wzgórze Niemczańskie. Na zachód od parku znajdował się cmentarz braci czeskich, dostępny od strony miasta lipową aleją i okazałą bramą z napisem: *Ciało spoczywa w pokoju*, dziś już nieistniejącą. Lipami posadzonymi w szpalerach podzielono również nieco później na mniejsze kwatery samą nekropolię. Dodajmy jako ciekawostkę, że piławscy bracia czescy zastosowali po raz pierwszy leczenie homeopatyczne, a jako jedni z pierwszych, bo już w 1782 r., wykorzystali oświetlenie gazowe do pokrytych brukiem ulic!

Powojenne zmiany granic spowodowały emigrację braci czeskich ze Śląska, ale ich dawne osady – i te śląskie, i te leżące na terenie Niemiec – zachowały w znacznej części swój pierwotny układ, w którym ważną rolę nadal odgrywają dawne elementy zieleni, a przede wszystkim centralnie położone skwery oraz cmentarze. Okazały się one elementami tak silnie oddziałującymi na krajobraz tych miejscowości, że nawet tam, gdzie po członkach Jednoty pozostało tylko wspomnienie, nadal stanowią ośnowę systemu zieleni miejskiej. Dobrym tego przykładem jest Piława, gdzie połączono w jeden spacerowy kompleks wzgórze widokowe, park położony za dawną szkołą (dziś ośrodek szkolno-wychowawczy) oraz porośnięty regularnie okazałymi lipami cmentarz, o którego dawnej funkcji przypomina kilkanaście zgromadzonych w jednym miejscu płyt nagrobnych. Utrzymano również rekre-

acyjny charakter dawnego skweru (nazywanego obecnie Placem Piastów Śląskich), dziś znacznie powiększonego o działkę po nieistniejącym domu modlitwy, założonego na trzech tarasach. W 2006 r. urządzono go na nowo, kierując się po części jego dawnym przekątniowym układem i ustawiając przy okazji fontannę oraz kilka pomników. A dookoła nadal stoją okazałe, w części niestety opustoszałe, jakby „nieme” dawne chóry, czyli domy: braci, sióstr, wdów i wdowców...

REFERENCES/LITERATURA

- [1] Bynum F.A.L., *Old World gardes In the New World: the garden of the Moravian settlement of Bethbarbara in North Carolina, 1753-72*, The Journal of Garden History, Vol. 16, Iss. 2, 1996, p. 70-86.
- [2] Endres R., *Markgraf Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth, der Grunder der Huguenottenstadt Erlangen*, "Erlangen Bausteine", 34, 1986, p. 17-37.
- [3] Etlin R.A., *The architecture of death*, Boston MIT, 1984.
- [4] Karczyńska H., *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII-XX w.*, Warszawa 2012.
- [5] Komenský J.Á., *Didaktika Magna/Opera didactica omnia*, Amsterdam 1638.
- [6] Magdelaine M., *Le Refuge huguenot en Bavière*, Waakirchen 2006.
- [7] <http://www.neuwied.de/herrnhuter-viertel.html> (access: 21.09.2015).
- [8] Schulte B.A., *Die schlesischen Niederlassungen der Herrnhuter Brüdergemeinde Gnadenberg, Gnadefeld und Gnadefrei*, Insingen 2008, p. 40.
- [9] https://en.wikisource.org/wiki/Appletons%27_Cyclop%C3%A6dia_of_American_Biography/Zinzendorf,_Nicholas_Lewis (access: 25.02.2016).
- [10] http://cvgs.cu-portland.edu/gazetteer/other_places/Sarepta.cfm (access: 26.02.2016).

III. 2. View of Herrnhut settlement in Pilawa Górna, drawing by F.B. Werner, c. 1755 [from:] F.B. Werner, *Topographia Silesiae*, Bd. 2, manuscript, p. 395, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XVII. HA, Rep. 135, No. 526/2

II. 2. Widok Herrnhut kolonii Piławy Górnej, autorstwa F.B. Wenera, 1755, [za:] F.B. Werner, *Topographia Silesiae*, Bd. 2, rękopis, s. 395, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XVII. HA, Rep. 135, Nr 526/2